

тыўнага эксперыменту не вельмі карэктна, таму што падвыпрабавальны можа ўтрымаць у сваёй памяці папярэднія свае адказы і таму, што ён можа не захаваць сваю тоеснасць на працягу шматгадовага эксперыменту. У гэтым выпадку прыйшлося б аб'яднаць фактычна некалькі АП стымулу, што існавалі ў носьбіта мовы на працягу трох гадоў правядзення эксперыменту пры амаль штодзённым анкетаванні. Сфарміраваць АП ў выніку эксперыменту з заданнем запісваць усе рэакцыі на дадзены стымул на працягу пэўнага часу (скажам, гадзіны) таксама не карэктна з-за з'явы так званага ланцуговага рэагавання, калі другая ці трэцяя асацыяцыя можа ўзнікнуць не як адказ непасрэдна на стымул, але як рэакцыя на папярэдняю рэакцыю, што ператварылася ў стымул. Відаць, пры фарміраванні індывідуальных АП нельга абыхіцца без тых ці іншых прыёмаў аб'яднання эксперыментальнага падыходу з аналітычным шляхам рэканструявання АП. Магчыма, тут спатрэбяцца тая ці іншыя прыёмы адбору рэакцый, што атрымліваюцца ў выніку асацыятыўнага эксперыменту з фіксацыяй розных рэакцый.

Атрыманне і даследаванне індывідуальных АП мае вялікую каштоўнасць для сучаснай псіха- і сацыялінгвістыкі, у прыватнасці, у сувязі з выказанымі ў апошнія гады думкамі аб моўнай асобе, з увагай да асобнага аспекту моўнай дзейнасці.

Вынікі любога псіхалінгвістычнага эксперыменту, у тым ліку і асацыятыўнага, маюць першасна індывідуальны характар. Таксама ўсякія іншыя маніфестацыі мовы маюць (перш за ўсё ў аспекце прадуцыравання, вытворчасці моўнага прадукту) індывідуальны характар. Наогул, мова як сацыяльная з'ява (што аб'яднуе асобных індывідуумаў у соцыуме) захоўваецца ў памяці індывідаў — і ў гэтым адна з асноўных антыномій існавання і функцыянавання мовы. Таму праблема індывідуальных адказаў у ходзе асацыятыўных эксперыментаў — гэта не проста праблема надзейнасці ці сацыяльнасці эксперыментальных дадзеных. Гэта разам з тым — праблема суадносін асобнага індывідуальнага і агульнага, сацыяльнага ў псіхалінгвістычным эксперыменце, а галоўнае — не толькі ў эксперыменце, але ў рэальным існаванні і функцыянаванні мовы. Гэтая праблема ў апошнія гады выходзіць на першы план у розных тыпах сацыяпсіхалінгвістычных даследаванняў.

А. Ф. ПАСТУХОВІЧ

СПОСАБЫ ТЫПІЗАЦЫІ І СІСТЭМАТЫЗАЦЫІ ПАРАГРАФЕМ ПІСЬМОВАГА ТЭКСТУ

Нсвербальныя знакі, ці параграфемы, у пісьмовым тэксце ўпоравень са словамі з'яўляюцца яго непасрэднымі значнымі кампанентамі. Адною з галоўных задач навукі аб гэтых знаках — параграфемікі — з'яўляецца аптымальная інвентарызацыя і сістэматызацыя згаданых адзінак тэксту.

Бадай, да першай спробы тыпізацыі параграфем рускага пісьмовага тэксту належыць праца А. А. Рэфармацкага, надрукаваная яшчэ ў 30-я гады. Вучоны выдзеліў два асноўных тыпы параграфем-ілюстрацый: дзелавыя (схема, чарцёж, дыяграмма і інш.) і дэкаратыўныя (застаўкі, канцоўкі, ініцыялы), паміж якімі «размяшчаецца цэлая лесвіца пераходных відаў ад амаль і зусім дзелавага малюнку ў падручніку да творчых ілюстрацый у мастацкай літаратуры, ад фатаграфіі якога-небудзь прыбора ў кнізе па фізіцы да віртуозных фотаэцюдаў юбілейнага зборніка пра балет і г. д.»¹. Больш дэталёвы аналіз параграфем прыводзіць да вылучэння пяці тыпаў ілюстрацый: 1) геаметрычныя чарцяжы, 2) схематычныя чарцяжы (сюды адносяцца планы, схемы, разрэзы і г. д.), 3) картаграфія (з уключэннем дыяграм), 4) фотаілюстрацыі, 5) фотамантаж. Значная частка манаграфіі А. А. Рэфармацкага адведзена шрыфтавому афармлен-

ню кнігі: даследуецца сіла ўздзеяння на чытача розных тыпаў шрыфтаў у залежнасці ад кегля, гарнітуры і інш.

Больш рафінаваная і ўжо неаднаступенчатая тыпізацыя параграфем распрацавана ў 40-я гады². Спачатку параграфемы падзяляюцца на наступныя дзевяць тыпаў: 1) арыгінальны (творчы) малюнак (карціна, эскіз, гравюра), 2) тэхнічны малюнак і перарысоўка, 3) чарцёж, 4) дыяграма, 5) геаграфічная карта, 6) картаграма, 7) фатаграфія, 8) фотамантаж. Потым у межах арыгінальных малюнкаў вылучаюцца штрыхавыя і тонавыя. Сярод дыяграм выдзяляюцца пяць разнавіднасцяў: а) лінейныя (сюды адносяць графікі), б) плоскасныя, в) прасторавыя, г) вектарныя, д) ілюстрацыйныя. Фатаграфіі падзяляюцца на мастацкія, тэхнічныя і пейзажныя.

У наш час, 80—90 гады, сярод даследаванняў пісьмовага тэксту можна адзначыць некалькі падыходаў да аналізу параграфем. Пры першым падыходзе навукоўцы ідуць па шляху дэталёвай і падрабязнай дыферэнцыяцыі невербальных знакаў, якія падзяляюцца, напрыклад, на наступныя 13 відаў³: 1) малюнкi, чарцяжы і схемы, 2) карты і абрысы, 3) табліцы, 4) матэматычныя і хімічныя формулы, 5) грашовыя знакі і абзначэнні, 6) арнамент, 7) прагнастычныя знакі, 8) знакі, звязаныя з арганізацыяй і правядзеннем эксперыменту, 9) лічбы, лічбавыя знакі, 10) геральдычныя знакі, 11) рэлігійныя і сімвалічныя тэксты, 12) кадыкалагічныя і вадзяныя знакі, 13) нотныя знакі.

Другі падыход назіраецца ў даследчыкаў, якія спрабуюць класіфікаваць невербальныя знакі ў залежнасці ад тыпу пісьмовага тэксту або ад яго жанру. У адносінах да англамоўнага навукова-папулярнага пісьмовага тэксту прапанавана наступная сістэматызацыя ілюстрацый: 1) навукова-пазнавальныя ілюстрацыі — фатаграфія, тэхнічны малюнак, схема, чарцёж, дыяграма, графік; 2) творчыя ілюстрацыі, або эмацыянальна-вобразныя — гумарыстычныя і сюжэтныя малюнкi; 3) сінтэтычныя ілюстрацыі (змяшчаюць у сабе элементы навукова-пазнавальных і творчых ілюстрацый) — дыяграма + гумарыстычны малюнак, схема + сюжэтны малюнак і г. д. Такім чынам, адзначаецца, што навукова-папулярны тэкст у адрозненне ад уласна навуковага забяспечваецца рознастылёвымі параграфемамі, а таксама асаблівым, сінтэтычным відам адлюстравання рэчаіснасці.

Трэці падыход да класіфікацыі параграфем рыхтуецца на ўліку характару іх матываванасці, якая можа быць знешняй і ўнутранай, або структурнай. Знешне матываваныя знакі дзеляцца папалам на падставе, з аднаго боку, іх вонкавага і, з другога, схематычнага падабенства з адпаведнымі рэаліямі. Да першай групы адносяцца прамыя ілюстрацыі: фатаграфіі, рэпрадукцыі карцін, малюнкi і г. д., да другой — схематычныя ілюстрацыі: схемы, графікі, дыяграмы, чарцяжы і да т. п. Структурна матываваныя параграфемы падзяляюцца далей на два віды ў залежнасці ад спосабу матывацыі: а) «авербальныя знакі, якія матывуюць змест пры дапамозе дыскрэтнасці свайго адлюстравання (элементы формул, лічбы, самі формулы і іх паслядоўнасці і інш.)»; б) «авербальныя знакі і іх сукупнасці, якія структурна матывуюць змест пры дапамозе спосабу арганізацыі сваіх кампанентаў (парадак і паслядоўнасць распалажэння знакаў у формулах, у сукупнасцях лічбаў і інш.)»⁴.

Зрокавая матываванасць параграфем памяншаецца ў наступнай паслядоўнасці: фатаграфія, малюнак, чарцёж, схема, графік, табліца, формула; па меры памяншэння зрокавай матываванасці параграфем павялічваецца іх унутраная, глыбінная матываванасць.

Значым, аднак, што пры разглядзе канкрэтных тэкстаў пэўныя віды параграфем могуць зусім не сустракацца, а іншыя ж выкарыстоўвацца вельмі рэдка. Таму, на наш погляд, неабходна ўлічваць пры класіфікацыі параграфем, занатаваных у пэўным тэксце, не толькі віды, але і ступень ужывальнасці дадзеных знакаў. У разгледжаных намі «Энцыклопедычным словаре юного фізика» (М., 1984; у далейшым ЭСЮФ) і

«Энциклопедическом словаре юного литературоведа» (М., 1988; у далейшым ЭСЮЛ) выяўлена выкарыстанне розных тыпаў невербальных сродкаў, выбар якіх залежыць у першую чаргу ад прадмета апісання. Так, у ЭСЮЛ няма мадэляў схем, чарцяжоў, графікаў, дыяграм, табліц, карт, якія складаюць палову ўсіх выкарыстаных параграфем у ЭСЮФ. Затое ў ЭСЮЛ больш за палову невербальных сродкаў складаюць гравюры, карціны, малюнкi, якія адсутнічаюць у ЭСЮФ. У той жа час у залежнасці ад віда артыкулаў (яны падзяляюцца на асноўныя, дапаможныя і біяграфічныя) разгледжаныя энцыклапедычныя слоўнікі змяшчаюць аднатыпныя параграфемы. Гумарыстычны малюнак суправаджае дапаможныя артыкулы, фотопартрэт заўсёды змяшчаецца побач з біяграфічным нарысам, іншыя тыпы параграфем, якіх значна больш, ілюструюць тэкст асноўных артыкулаў⁵.

У пяцітомнай «Энцыклапедыі літаратуры і мастацтва Беларусі» (Мн., 1984—1987, БелСЭ) ступень ужывальнасці розных параграфем таксама не з'яўляецца аднолькавай, што пэўным чынам уплывае на выдзяленне іх тыпаў. Даволі выразна вылучаюцца наступныя рэгулярна выкарыстаныя групы параграфем: 1) фатаграфіі, 2) карціны, 3) вобразныя ілюстрацыі (малюнкi, карыкатуры, гравюры, плакаты), 4) схематычныя ілюстрацыі (планы, схемы, чарцяжы, схематычныя малюнкi), 5) іншыя параграфемы (нотныя знакі, табліцы, карты, гербы, экслібрсы, шрыфты).

Аб'яднанне параграфем у групы праводзілася з улікам розных фактараў. Фатаграфіі і карціны складаюць асобныя групы як па сваёй высокай частотнасці, так і па ступені падабенства знешнім рэаліям. Фатаграфіі адэкватна адлюстроўваюць прадметы, з'явы, падзеі рэчаіснасці. У карцінах адлюстраванне рэалій афарбоўваецца творчай манерай асобы мастака. Вобразныя і схематычныя ілюстрацыі аб'ядноўваюць такія тыпы параграфем, якія не адзначаюцца высокай ужывальнасцю і маюць агульныя рысы ў характары адлюстравання адпаведных рэалій. У вобразных ілюстрацыях выявы рэчаіснасці пэўным чынам набліжаюцца да карцін, але ў адрозненне ад апошніх характарызуюцца звычайна менш складаным сюжэтам, бяднейшымі фарбамі, і, як правіла, патрабуюць ад мастака менш інтэлектуальных і фізічных намаганняў, чым стварэнне карцін. Схематычныя ілюстрацыі аб'ядноўваюцца тым, што ўсе тыпы параграфем гэтай групы адлюстроўваюць унутраную структуру рэаліі. Усе астатнія невербальныя сродкі па прычыне іх малалікасці аб'яднаны ў адной рубрыцы, прыведзенай у табліцы.

Тыпы параграфем	Колькасць параграфем	
	у адзінках	у працэнтах
Фатаграфіі	5881	77,6
Карціны	680	9
Вобразныя ілюстрацыі	431	5,7
Схематычныя ілюстрацыі	419	5,5
Іншыя параграфемы	169	2,2

З табліцы відаць, што ільвіную долю параграфем складаюць фатаграфіі (77,6 %), затым ідуць карціны (9 %) і вобразныя ілюстрацыі (5,7 %), сярод якіх большая частка прыпадае на малюнкi (3,6 %), у той час як карыкатуры прадстаўлены адзінкавымі выпадкамі (0,1 %). Трэба адзначыць, што ў працэнтных адносінах ужыванне схематычных і вобразных ілюстрый практычна супадае, хаця ў залежнасці ад тэматыкі артыкулаў гэтыя тыпы параграфем размяркоўваюцца па-рознаму. Вобразныя ілюстрацыі, а таксама карціны адносяцца ў асноўным да артыкулаў, прысвечаных мастацтву, схематычныя — архітэктуры. У межах схематычных ілюстрацый найбольш частотнымі з'яўляюцца планы (2,8 %) і чарцяжы

(1,5 %), значна радзей выкарыстаны схематычныя малюнкi (0,5 %). Усе ж астатнія параграфемы, аб'яднаныя ў апошняй рубрыцы табліцы, прадстаўлены нязначнай колькасцю. Аднак нотныя знакі (1,2 %), якія належаць да гэтай групы, па частотнасці прыраўноўваюцца да выкарыстання чарцяжоў сярод схематычных ілюстрацый, а сярод вобразных ілюстрацый — да гравюр (1,5 %).

Такім чынам, беларуская літаратура і мастацтва ў ілюстрацыях дадзенага выдання прадстаўлены ў асноўным наступнымі тыпамі параграфем, размешчаных у парадку памяншэння частотнасці, фатаграфіі, карціны, малюнкi, планы, гравюры, чарцяжы, нотныя знакі, схемы, гербы, плакаты, схематычныя малюнкi.

Вылучаныя параграфемы адрозніваюцца функцыянальна і па-рознаму суадносяцца з тэкстам. Фатаграфіі выконваюць у ім пацвярдзальную і ўдакладняльную ролю. Вобразныя ілюстрацыі, акрамя інфармацыйнай ролі, дапаўняюць вербальны тэкст, зрэдку служаць для тлумачэння напісанага, а таксама значна эстэтызуюць друкаваны тэкст. Схематычныя ілюстрацыі таксама выконваюць удакладняльную функцыю, акрамя таго, могуць абагульняць інфармацыю славеснага паведамлення, прадстаўляць яе ў знешне арганізаванай, кампактнай форме. З разгледжаных параграфем найбольш ужывальнымі і універсальнымі з'яўляюцца фатаграфіі; яны могуць суправаджаць розныя тыпы артыкулаў, у той час, як вобразныя і схематычныя ілюстрацыі, а таксама карціны абмежаваны ў выкарыстанні. Гэтым, магчыма, і тлумачыцца найбольшая частотнасць фатаграфій у энцыклапедычным тэксце.

Класы параграфем, якія выкарыстоўваюцца ў пісьмовым тэксце, з'яўляюцца неаднароднымі, што дазваляе сістэматызаваць гэтыя знакі па розных падставах, з улікам як жанру тэксту, яго тэматыкі, так і частотнасці ўжывання адпаведных параграфем, ступені адлюстравання імі знешніх рэалій і ў залежнасці ад прызначаных функцый.

¹ Реформатский А. А. Техническая редакция книги. М., 1938. С. 147.

² Кисин Б. М. Графическое оформление книги. М., 1946.

³ Волков А. А. Грамматология: Семиотика письменной речи. М., 1982.

⁴ Плотников Б. А. Семиотика текста: Параграфемика. Мн., 1992. С. 44, 45.

⁵ Пастуховіч А. Ф. Дыферэнцыяцыя авербальных сродкаў і іх месца ў спецыяльных тэкстах // Весн. Беларус. ун-та. Сер. IV. 1993. № 2.

А. М. ЦІКОЦКІ

АБ МОВЕ РАМАНА А. МРЫЯ «ЗАПІСКІ САМСОНА САМАСУЯ»

Адна з характэрных прымет нашага часу — вяртанне да чытача многіх, доўгія гады невядомых, твораў беларускіх пісьменнікаў. Адзін з гэтых пісьменнікаў А. Мрый (А. А. Шашалевіч), які нарадзіўся ў 1893 г. у мнагадзетнай сям'і валаснога пісара. У 17 гадоў ён па жаданню бацькоў паступіў вучыцца ў духоўнае вучылішча, а потым — у духоўную семінарыю. У час рэвалюцыі і грамадзянскай вайны служыць кулямётчыкам у Чырвонай Арміі, а потым настаўнічае. Пасля заканчэння грамадзянскай вайны працуе карэспандэнтам газеты «Савецкая Беларусь» і часопіса «Наш край» у Краснаполлі. У сваіх заметках, артыкулах, карэспандэнцыях ён з радасцю паведамляе чытачу аб тым, як праходзіць на Краснапольшчыне працэс беларусізацыі. У 1926 г. А. Шашалевіч пераязджае ў Мінск, дзе працуе інструктарам Цэнтральнага бюро краязнаўства, працягвае актыўна займацца літаратурнай дзейнасцю, уваходзіць у вядомае літаб'яднанне «Узвышша». У часопісе «Узвышша» надрукаваны некалькі яго апавяданняў і першыя два «скруткі» галоўнага твора пісьменніка — сатырычнага рамана «Запіскі Самсона Самасуя».

Як вядома, у канцы 20 — пачатку 30-х гг. на Беларусі пачаліся рэпрэсіі супраць шэрагу прадстаўнікоў творчай інтэлігенцыі, перш за ўсё літара-